

Олексій Данілкин (*Біла Церква, Україна*)

КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЦИГАНІВ УКРАЇНИ

Загальна чисельність циганів за переписом населення України в 2001 році становило близько 48 тисяч осіб. Суспільством і державою як носії і продуценти власної етнокультури (а саме – її матриці) сприймаються цигани сільської і приміської місцевості та також ті, що проживають у містах і містечках, дотримуючись циганської культурної соціальної традиційності. Саме ці групи і сім'ї, незалежно від їхнього рівня життя і освіти та їхньої самоідентифікації вносяться у статистичні дані різних державних служб як цигани.

Цигани України підрозділяються на ряд етнодіалектних і етнорегіональних груп та соціально-культурні стани. Розділення між циганами за діалектами та під діалектами і місцевою етнічністю базується за часом переселення їхніх предків на Україну з сусідніх з нею країн, за давністю проживання на окремо взятій території у складі місцевого циганського етносу.

Діалектний поділ циганства¹, як постійний протягом багатьох століть стан їхньої мови, є доказом перебування циганів (їхніх груп) на порубіжжі мов, національно-культурних традицій. Як свідчення їхньої кочівлі в замкнених територіальних ареалах є поділ їхніх діалектів на ряд піддіалектів, які співпадають з піддіалектами мови місцевого населення. Ці явища в циганській культурі є сталими на протязі століть не лише на Україні, але і у всіх країнах Європи, де була і є присутньою циганська кочівля і побутово-трудова міграція циганів в ХХ – поч. ХХІ ст.

В Україні цигани представлені наступними етнодіалектними групами: *келдерари* – переселенці з Угорщини, більшість представників цієї групи проживає у Закарпатті; *ловари* – переселенці з Румунії, більшість з яких мешкає на Харківщині, Житомирщині; *урсари* – з Молдови і Південної Бес-

¹ Під терміном “циганство” ми розуміємо усі діалектні групи циганів, а також ті, які втратили мову і повністю асимілювалися, але вважають себе циганами.

сарабії; *серви* – часи оселення на теренах України датуються першою половиною XVII ст., постійно проживають в Центральній Україні і мають багато запозичень з української етнокультурної частини країни (у переважачій більшості з селянської культури). Нинішні переселенці з Москви (група *ловари*) у м. Біла Церква на Київщині протягом десяти років зберігають запозичені їхніми предками мовленнєві особливості московської говірки російської мови під час мовлення українською, російською та циганською мовами².

З урахуванням того, що цигани України неоднорідні за часом появи їхніх предків на певних землях України (незалежно від діалектної приналежності), рівнем соціальної і культурної інтеграції в загальноукраїнське суспільство, освіченості і писемності, матеріально-побутових умов, їх умовно можна підрозділити на стани³ за рівнем дотримання етнотрадиційності і асиміляції без урахування поділу їхніх діалектів і часу переселення в Україну.

1 стан – цигани та сім'ї/роди, які постійно перебувають у етнотрадиційному стані власної культури, така місцева етнокультура є усталеною після певних асиміляційних впливів середовища проживання, тобто – вони є хранителями етно-національної культурної матриці як у загальному плані, так окремої місцевої групи;

2 стан – групи циганів, які дотримуються традицій, звичаїв, обрядовості першого стану. Побут, житлові умови характеризуються їхнім проживанням серед міського населення.

3 стан – цигани і сім'ї, які непомітно для себе (або й усвідомлено) переходять з однієї етнокультурної ідентичності (циганської) до іншої (до місцевої етнокультурної більшості). Цей стан характерний для нащадків першого стану, які є нащадками національно-змішаних шлюбів першого та другого рівнів – діти та онуки. При цьому вони однаково дотримуються традиційності як циганів так і місцевої національної більшості.

4 стан – окремі цигани, сім'ї, групи (малочисельні), які усвідомлено дотримуються традицій та звичаїв двох чи трьох-чотирьох етно-культурних спільнот (у залежності від ситуації, сфери життя, соціального рівня, вигоди та інше).

² Переселенці з Москви в Білу Церкву з 1997 року, етногрупа *ловари*. Між собою спілкуються російською і циганською, з іншими – російською

³ Під терміном “стан” ми розуміємо частину циганської спільноти, які мають подібні побутові умови, рівень дотримання етнотрадицій, мовної асиміляції, рівень освіченості, схильність до контактів з циганами або до постійного перебування поза своїм етнічним середовищем

5 стан – нащадки (онуки, правнуки) від предків різних національностей (один з них циган(ка), які перебувають у нециганському етнокультурному просторі і соціальній традиції. Представники цього стану не перебувають на порубіжжі етнокультурних традицій, а повністю є складовою частиною нециганського соціуму

6 стан – окремі особи, сім'ї, які знають про свої циганські корені, успадковано перебувають у нециганській традиційності, мають особисті зв'язки з представниками циганської творчої інтелігенції за власними можливостями сприяють їхнім прогресивним справам. 6-й стан має свої витоки з 3-го і 5-го станів і виникає за певних життєвих обставин.

Вище подані характеристики станів показують, що традиційні цигани та їхні нащадки від змішаних шлюбів перебувають на пограниччі етнонаціональних культур мов та їхніх діалектів, етносоціальних традицій та звичаїв різних місцевих етнонаціональних спільнот.

Окремо від них стоять представники п'ятого стану, але вони у разі обставин можуть перейти у шостий стан.

Історично обумовлений поділ циганського населення за діалектами та їхніми під діалектами в самій діалектній групі, на касти⁴ і перехідні вище описані стани, які є традиційно устояні, а також на стани, що є перехідними фазами їхньої соціалізації, у свою чергу продукують самоідентифікацію тих, хто в них перебуває, що проявляється у певних маркерах ідентичності – культурно-побутових, антропологічних, мовних, соціально-культурних, рівня освіченості.

Головними зримими маркерами є антропологічні типи циганської людності, що мають відмінності між собою. Відмінності обумовлені часом переселення предків кожної групи циганів до України і тією країною, звідки їхні предки переселилися та антропологічними типами національностей тієї країни, де вони мали міжнаціональні сім'ї, набуті відмінності через існування етносів, серед яких вони живуть, біохімією геобіоспростору проживання.

Узагальнений типаж антропології циганів незалежно від їхньої приналежності до вищезазначених станів і місцево-діалектних і піддіалектних місцевих груп є *маркером*, що відрізняє їх від інших національностей. Крім того і цигани відмежовують один одного за антропологічними відміннос-

⁴ “касти” циганів, в нашому розумінні це професійні групи, об'єднані між собою родинними зв'язками, місцем проживання і ринком збуту продукції, тобто окремі роди і поселення, що займаються одним видом діяльності впродовж десятиліть

тями, зовнішністю (переважно рисами обличчя і кольором шкіри), мовою, діалектом і піддіалектом та культурно-побутовими ознаками.

Етнічний тип, за яким легко прочитується як самими циганами з різних етногруп, так і представниками інших національностей.

Узагальнений типаж (узагальнена антропологічна характеристика циганів України) подається за результатами багатолітніх спостережень автора в польових умовах під час експедицій у поселеннях циганів України⁵.

Антропологічна характеристика:

Головна зрима ознака – смаглявість. Вона має ознаки від дравидського типу кольору шкіри і волосся до середньоземноморського типу смаглявості. Кількість пігменту меланіну у верхніх шарах шкіри, що обумовлює тип смаглявості, залежить як від генетичних чинників, так і від біохімічних, що обумовлені середовищем краю. Дравидський тип смаглявості найпоширеніший для циганів Закарпаття, але є і у циганів інших регіонів, головним чином у циганів 1, 2 станів. За смаглявістю шкіри цигани різних місцевостей відрізняють один одного за місцем проживання.

У своїй більшості забарвленість волоссяного покриву голови у циганів темна. Ніс розширений по довж його спинки, носове зеркало округле і видовжене, крила носа приплюснені, губи середньої товщини темного кольору.

Антропологічні особливості представників окремих станів циганів обумовлює у свою чергу деякі специфічні риси їхньої статистики, характеру ведення побуту. Вони коригуються з конституцією статури, якій притаманна низькуватість. Це, на нашу думку – результат кочового типу існування у ряді поколінь. Під час сидіння жінки сидять мішкувато, непорушно, оскільки через низьку статуру бюстової частини тіла неможливо активно рухатися.

Постійна хода під час кочівлі та нинішні їхні переміщення задля заробітку сформували вайлуватий пружинистий тип ходи і в чоловіків і у жінок. Потрібно зауважити, що такий тип характерний лише для представників 1-го і 2-го станів (незалежно від діалекту і місця проживання) і як рідкісний рецидив іноді у молодих представників 3-го стану та у 4-го, коли останні перебувають у циганському середовищі, як вияв поваги до родичів. Описана антропологія і статика циганів є однією з ідентифікуючих їх ознак.

Стосовно мови і мовлення як етноідентифікуючої ознаки, варто звернути уваги на специфіку мовлення і мовленнєвої культури спілкування

⁵ Етнографічні експедиції в Закарпатті – 1993, 1994, 1996 рр., Житомирщині, Чернігівщині, Черкащині, Київщині – 1991, 1992, 1993, 1994, 1997, 1998 рр.

циганів одне з одним та з представниками інших національностей: голосні звуки в словах вимовляються з подвійним тембром, а суголосні звуки при мовленні слів звучать приглушено. Вони створюють своєрідність звучання слів і речень в розмовах циганів при застосуванні циганської й інших мов (зокрема, української) і виглядає як нібито крикливість циганів, коли вони розмовляють голосно.

До візуальної ідентифікуючої ознаки належить узагальнений типаж народного одягу циганів в різних країнах XVIII – XX століть при його групових варіаціях у різних етнодіалектних регіональних групах (*типах*) одягу, що візуально поряд з антропологією характеризував їх як циганів для іншонаціонального місцевого населення незалежно від того кочові ці цигани чи постійно осілі. Народний одяг того періоду був продуктом кочового способу життя, громадської етики і естетики циганських спільнот, труднощів невлаштованості, антропологічні особливості, у даному випадку – конституції циганів-кочівників і сезонно-мігруючих.

Після заборони кочівлі в СРСР і країнах Східної Європи відбулися обумовлені економікою поступові зміни в одязі циганів. Це пов'язано також з новою фазою історії і культури циганів – осілістю і повним входженням і звичністю до осілого способу життя, що призвело до асиміляції побуту оточуючої їх населення і є продуктом їхньої інтеграції в місцеві суспільства протягом трьох поколінь.

Народне вбрання кочових і сезонно-мігруючих циганок різного віку і дорослих циганів було саморобним вручну і по суті визначало локальні територіальні групи авторських комплексів вбрання, виконаних в одному стилі і фасоні (з деякими варіаціями). Нині в Україні побутують територіальні групи авторських комплексів саморобних вручну і на швейній машині, жіночих костюмів у етногруп “*унґріко-рома*” із Закарпаття та “*ловари*” з Житомирщини.

Представники цих місцевих циганських етносів живуть у хатах в сільській і приміській місцевостях, що є одним із зберігаючих факторів народної етнокультури. Стосовно малочисельної групи *унґріко-рома* (“угорці-цигани”) варто зазначити, що у їхньому костюмі поєднуються традиції фасонів і декорування одягу субетнічної групи – *палоци*, яка проживає на півночі Угорщини і циганів Закарпаття. Жіночий одяг пошитий з яскравих, уквітчаних різнокольорових тканин.

Тип їхнього одягу свідчить, що ці цигани перебувають у стані національно-культурної етносоціальної традиційності, навіть за умов, що чоло-

віча половини сім'ї використовує фабричне вбрання і водночас є показником того, що угро-ромські сім'ї перебувають на маргінесі⁶.

На відміну від них, цигани різних діалектних груп з пост-традиційного стану, купують і носять фабричне вбрання темних кольорів – чорного, сірого, коричневого. Пояснення цієї колористики наступне: ці кольори не є активно діючими на споглядача, що є фактом самонівелювання. Також ці кольори є такими, що заспокоюють психіку носію і в умовах певних побутових негараздів є зручними.

Одяг – основний маркер зміни соціального стану, відходу від попередніх етносоціальних традицій в житті групи. Отже, зміни в одязі (відхід від кочівницьких типів одягу до узагальнених фасонів фабричного виробництва і видозмінність етнічних форм у пристосуванні їх до загальноприйнятих у суспільстві фасонів одягу) є показником того, що у циганському соціумі відбулися зміни.

Якщо в кочовий період історії циганів існував відповідно до нього свій етнокультурний базис (матриця), то в інші періоди деякі елементи в ньому почали видозмінюватись або зникати безслідно. В першій половині ХХ ст. мова кочівників була, на нашу думку, внутрішньо законсервованою. Завдяки О. Бараннікову, Т. Вентцель циганська мова того періоду була до певної міри досліджена. Порівняння циганської мови того періоду з іншими періодами показує зміни в етнокультурній матриці. Велика кількість запозичень з російської мови в українських *ловарів* та з української мови в *сервіє* з кінця ХХ і є свідченням, що відбувається активна побутова інтеграція представників цих етнодіалектних груп в українське суспільство. Разом з тим, з ужитку почали зникати традиційний одяг та аксесуари, які побутували у циган в період кочівлі. Таким чином, більшість змін відбулося в перехідний від кочівлі до узвичаєної осілості період. Нами цей період умовно поділено на кілька фаз. Зі змінами в структурі етнокультурної матриці відбувалися зміни в мові, побуті, соціальному статусі окремих осіб і родин. Ці зміни, в свою чергу, поступово змінювали циганський соціум.

Так, до ХІХ ст. більшість циган кочували, розмовляли на циганських діалектах, погано володіючи мовою місцевого населення. З часом частина циган осідала, переважно в сільській місцевості та невеличких містечках, здійснюючи здебільшого сезонні міграції, і поступово краще оволодівала місцевими говірками. В 1956–1961 рр. в СРСР було заборонено циганську

⁶ За результатами спостережень автора в 1998 – 2000 рр. і спілкування з переселенцями-циганами із Закарпаття в Білій Церкві.

кочівлю, після оселення почав збільшуватись рівень освіти серед дітей переважала початкова та неповна середня освіта. Дорослі цигани працювали на будівництві, сільськогосподарських підприємствах, на транспорті та в дрібній торгівлі. В роки незалежності спостерігається звуження вживання романі і превалювання у спілкуванні циган мови місцевого населення та поява потягу циганської молоді (переважно парубків) до здобуття освіти, в тому числі вищої. Працездатні дорослі цигани працюють переважно в торгівлі, дрібному та середньому бізнесі, сільськогосподарському виробництві, сфері послуг (шоу-бізнес, цілителство).

Данілкин Олексій. Культурноантропологічна ідентифікація циганів України

В статті вказано, що етнодіалектний поділ циганства на групи є доказом перебування циганів (їхніх груп) на порубіжжі мов, національно-культурних традицій. Свідченням їхньої кочівлі в замкнених територіальних ареалах є поділ циганських діалектів на ряд піддіалектів, які виникли під впливом піддіалектів мови місцевого населення не лише на Україні, але і у всіх країнах Європи. Етногруповий поділ циган (у автора на “стани” і “касти”) впливає на їхню самоідентифікацію та проявляється у певних маркерах ідентичності – культурно побутових антропологічних, мовних, соціально-культурних рівні освіченості.

Данілкин Алексей. Культурноантропологическая идентификация цыган Украины

В статті вказано, що етнодіалектне делення циганства на групи свідчує про їх перебування на порубіжжі мов і етнокультурних традицій. Длительное кочевье в замкнутых территориальных ареалах обусловило деление цыганских диалектов на ряд поддиалектов, которые возникли под влиянием поддиалектового языка местного населения не только в Украине, но и по всей Европе. Этногрупповое деление цыган (у автора на “сословия” и “касты”) влияет на их самоидентификацию и проявляется в определенных маркерах идентичности – культурно бытовых, антропологических, языковых, социально-культурных уровне образования.